

K PROBLEMATIKE KOMUNIKAČNEJ SFÉRY KAŽDODENNÝCH HOVORENÝCH DIALÓGOV¹

Úvod

Bežné dorozumievanie sa odohráva predovšetkým v sociálnych sférach, ako je rodina, trávenie voľného času (priateľské a susedské stretnutia, zábava, záujmové činnosti), ale taktiež práca alebo vzdelávanie (rozhovory študentov o výučbe, dialógy odborníkov o pracovných problémoch pri obede). Aj v ďalších sociálnych sférach (napr. veda, kultúra, politika, náboženstvo a i.) sa ale vyskytujú komunikačné situácie, v ktorých dochádza k neformálnym, prakticky zameraným rozhovorom. Cieľom komunikácie v týchto situáciách je podľa J. Homoláča a K. Mrázkovej [3, s. 8] „dorozumieť sa a stretávať sa na každodennej báze“. Perspektíva každodennosti znamená orientáciu na mikrosituácie bežného života, predovšetkým na dialógy sústredené k rovnobežke JA + TY TU, TERAZ. Na jazykovú realitu každodennosti upriamili pozornosť filozofi a sociológovia jazyka (hlavne predstavitelia „ordinary language philosophy“ – Wittgenstein [13]; Austin [1]) a v nadväznosti na nich tvorcovia konverzačnej analýzy.

Komunikačné ciele každodenných hovorených dialógov

Bežné neoficiálne dorozumievanie má predovšetkým súkromný, privátny charakter – či už sa uskutočňuje v privátnom prostredí (doma medzi rodinnými príslušníkmi, v práci medzi najbližšími spolupracovníkmi), alebo vo verejnom priestore (medzi spolucestujúcimi v dopravnom prostriedku, medzi spolusediacimi v reštaurácii). Ciele môžu byť rôzne. Nezriedka rôzni účastníci sledujú odlišné ciele, komunikácia smeruje k niekoľkým cieľom zároveň. Medzi najčastejšie ciele podľa J. Hoffmannovej [3, s. 30] patria:

- a) „niekoho o niečom informovať, resp. získať informácie (hlavne o bežných, každodenných skutočnostiach);
- b) vymenovať si názory na určitý problém;
- c) odovzdať partnerovi/partnerom určité pokyny, inštrukcie (skôr praktické, nie odborného zamerania; napr. rodičia deťom);
- d) vyjadriť svoje postoje.“

J. Hoffmannová [ibid. s. 30-31] vyčleňuje ešte jeden osobitný cieľ: je to cieľ e) „naviazať s niekým kontakt, naviazané kontakty udržiavať, rozvíjať“. Pre niekoho môže byť podstatné splnenie „len“ tohto cieľa, t. j. napr. nadviazanie kontaktu. Najmä osamelí starší ľudia sa pokúšajú nadviazať kontakt s ľuďmi úplne neznámymi pri každej príležitosti, napr. osloviť spolucestujúceho v dopravnom prostriedku, nakupujúceho v obchode. S kontaktným cieľom sa môže väčšina z už uvedených cieľov prekrývať, kombinovať, byť mu podriadená alebo aj nadradená. Pri posedení s priateľmi, pri stretnutí spolužiakov, pri oslavnom večierku so spolupracovníkmi si iste tiež odovzdávame rôzne informácie, prípadne aj pokyny.

1 Štúdia vznikla ako súčasť riešenia grantového projektu VEGA 1/0067/19 Jazykové reflexie sociálnej egoprezentácie a adresácie.

V každom prípade si vymieňame názory (na najrôznejšie témy, napríklad aj aktuálne politické, kultúrne, z oblasti športu, zábavy a i.). Hierarchia a proporčné zastúpenie jednotlivých cieľov môžu byť rôzne, ale rozvíjanie vzájomných vzťahov a spoločenských kontaktov je pri tomto type interakcií veľmi dôležité.

Vo sfére bežného dorozumievania teda prevládajú nepripravené hovorené prejavy, spontánne, emocionálne, málo normované a málo kontrolované, ktoré sa vyznačujú familiárnosťou (dôvernosťou) a patria hlavne k neverejným situáciám. Vyjadrovanie v tejto oblasti možno spojiť s neformálnosťou, neformálnou rečou, ktorú P. Trost [1995 (1981), s. 316] charakterizuje obmedzeným lexikálnym kódom, eliptickou stručnosťou, nedbalou výslovnosťou. P. Mareš [6, s. 100] charakterizuje neformálnosť ako „nepredpisovosť, nezviazanosť pravidlami, uvoľnenosť, nenútenosť a spontánnosť vyjadrovania [...] navodzuje črtu blízkosti a dôvernosti [...]“. Tejto predstave zodpovedá zrejme úplná väčšina komunikátov zo sféry bežného dorozumievania, zatiaľčo formálnosť v zmysle „zachovávanie ustálených rečových konvencií a textových modelov“ sa v tejto sfére reflektuje len obmedzene, v niektorých konverzačných a inštitucionálnych situáciách, ale i tam sa konvencie a modely značne narúšajú.

Niektoré lexikálne a syntaktické výrazové prostriedky každodenných hovorených dialógov

Štýl komunikácie vo sfére bežného dorozumievania ovplyvňuje veľké množstvo faktorov, ktoré vstupujú do najrôznejších konštalácií, kde môže byť ich spolupôsobenie a ich odstupňovanie podľa závažnosti rôzne profilované. Túto mnohosť sa nižšie pokúsime naznačiť pomocou ukážok niektorých konkrétnych lexikálnych a syntaktických výrazových prostriedkov.

Pre tvorenie slov v tejto sfére sú charakteristické procesy abreviácie a univerbizácie (skratky a skratkové slová), napr.: *SMS-ka, narodky, depka, info, dopo, stretko, fitko, samoška*; ďalej využitie príznakových sufixov ako *-ák (Blavák, vodičák, sympaták, obchodák, toaleták, baleťák, techničák)*, *-áč (alkáč, telkáč)*, *-ka (prezenčka, zmrzka, posilka, profka)*, *-oš (homoš, bifľoš, slintoš)* a i. Týmito sufixami sú tvorené aj niektoré profesionalizmy (*diplomovka, nosovka, zubár, očiar, motorkár, brankár*). Sufix *-ča* sa hojne využíva u hypokoristik, resp. familiárnych podôb rodných mien ženských (*Renča*), ale aj mužských (*Janko, Tónko, Kubko...*). A priam lavínovito sa šíri používanie zdobnenín, ktoré sú zrejme jedným z indikátorov premien štýlu súčasnej komunikácie, verejnej aj neverejnej. Aj pri rozhovoroch medzi účastníkmi, ktorí sa navzájom nepoznajú, sa tak zvyšuje familiárnosť, simulovaná dôvernosť. Sestrička v ambulancii oznámi pacientovi *Vezmem Vám krvičku*; predavačka potravín na otázku zákazníčky *Aký máte chlebič?* odpovedá *Tento je dobručký a mäkučký...*; čašník v reštaurácii nám ponúka *menúčko*, prináša *polievočku, pivečko*; pizzu si môžeme dať so *šunčičkou* alebo *salámkom*; hviezdy šoubiznisu v televíznych reláciách neustále prajú svojim divákovi *šťastíčko, zdravičko*; mať *šťastíčko* a dávať do hry *srdiečko*. Obchodný partner nás žiada, aby sme mu *zapísmenkovali* alebo *písli správičku* a položí nám nejednu *otázocku*, ale aj *requestík*.

Slovná zásoba v sfére bežného dorozumievania je podľa J. Mistríka [7] chudobnejšia než v iných sférach – skôr nepresné, približné vyjadrovanie je totiž založené na slovách s veľkým rozsahom a malým obsahom (hyperonymá – napr. *pes, ovocie*; opisné výrazy napr. *brať na lízing*; synekdochy typu celok → časť, napr. *celé mesto bolo na nohách*) a veľakrát na slovách polysémantických. Konkrétne výrazy prevládajú nad abstraktnými, charakteristická je aj stručnosť (skratkové slová, univerbizácia, zástupné metonymie) a expresivita (citoslovčia, častice, deminutíva, hypokoristiká, pejoratíva, augmentatíva, vulgarizmy), s ktorými sa samozrejme dostávame mimo sféru spisovného jazyka (aj výrazy slangové atď.). Frekventované sú aj intenzifikátory typu *desný/desne, strašný/strašne, hrozný/hrozne, úžasný/úžasne*. Môžeme uviesť aj detské slová, ako napr. *papať, bumbať, hačať, hajať a i.* Medzi kolokvializmy (hovorové výrazy) patrí aj niekoľko frazém (napr. *daj si bacha*). Lexikálna a slovotvorná vrstva sa vyznačuje vysokou dynamikou, vznikajú aj početné neologizmy a okazionalizmy (napr. *dobrotár = miesto v kuchyni, kde sa uskladňujú sladkosti, zemepád = fontána, kolodomky = papuče, ktoré sa nosia okolo domu*). Vypožičky a preberania prichádzajú v súčasnosti hlavne z angličtiny, zatiaľ čo vrstva germanizmov ustupuje do úzadia. Tento vývoj je patrný hlavne u mladších používateľov slovenčiny, ktorí preberajú z angličtiny aj výrazy skutočne „každodenné“ ako *wow, oops* [porov. v češtine aj 6].

Pre sféru bežnej každodennej komunikácie je príznačná hovorená syntax [8], t. j. jednoduché konštrukcie; voľné, asociatívne, asyndetické spájanie viet do reťazcov (koordinácia, juxtapozícia, parataxa – len minimálne hypotaxa: *ak – tak*); nejasné hranice výpovedných celkov a miešania vetných vzorcov (strata syntaktickej perspektívy); adícia, pričleňovanie, dopĺňovanie, dodávanie, vsúvanie, odbočovanie; elipsy (*Je (E) ako paprika. E = červený*), apoziopézy (*Nuž, neprišli sme...*), anakolúty (**Chlapci, keď skončili školu, prišlo im rukovať**. Správne: **Keď chlapci skončili školu, museli rukovať**), zeugmy (*Polieval a staral sa o kvety. Bez zeugmy: Polieval kvety a staral sa o kvety/ne*), kontaminácie (*jablko úrazu z frazém jablko sváru a kameň úrazu*); subjektívny slovosled (**Nové šaty (jadro) som si kúpila!**), slovosledné inverzie (*Lud náš obecný*); nadväzovanie prostredníctvom univerzálneho vzťahného čo. Pri nadväzovaní sa najčastejšie uplatňujú spojky *a, tak*, niekedy aj v podobe polysyndetickej. Inak je bežné pripájanie asyndetické, vzťahy medzi syntaktickými jednotkami nie sú explicitne vyjadrované. Modalita je pestrá. Hojne sa vyskytujú výpovede s otázkovou, resp. zvolacou intonáciou. Ide o zaujímavé spojenie výrazovej ekonómie (eliptickosť, fragmentárnosť) a pleonastickosti, redundancie (opakovanie, intenzifikácia). Z prevládajúcej dialogickosti vyplýva vysoká frekvencia kontaktných prostriedkov (oslovenia, pozdravy, tykanie/vykanie, imperatív, inkluzívny plurál, etický datív a i.), ale taktiež javov skúmaných konverzačnou analýzou, ako je skákanie do reči alebo opravy (vrátane sebaopráv), rektifikácie, korektúry. Dialogickosť sa niekedy presadzuje na úkor textovej kohézie, výstavba textu je uvoľnená, prerývaná.

Syntaktické aj textové členenie každodenných komunikátov je väčšinou nedostatočné a nevyhranené. Jednotkou hovorenej syntaxe rozhodne nie je „veta“. Nemôžeme tu vychádzať zo spôsobu členenia obvyklého v písaných prejavochoch.

Medzi syntaktickými jednotkami tu nie sú ostré a jednoznačné predely. Základnou jednotkou výstavby dialógu je replika. Jej syntaktické (i obsahovo-pragmatické) obsadenie môže byť ale rôzne. J. Zeman [14] považuje za základnú jednotku komunikačný akt (verbálny a neverbálny segment s interakčnou funkciou, ktorým sa dosahuje u partnera určitý komunikačný efekt, ako je splnenie prosby a pod.). Replika/prehovor tak môže pozostávať z väčšieho počtu prehovorov/komunikačných aktov ako obsahovo/pragmatických jednotiek.

K bežnému dorozumievaniu slovenských respondentov patrí taktiež značná neurčitosť a jej univerzálne výrazové exponenty, ktoré sú v hovorenom prejave husto rozložené po celej „ploche“ textu. Prináležia k nim predovšetkým výrazy *dáky, dáko, tak dáko; taký, taký dáky, taký ten, takého niečo; a tak, alebo tak, tak niečo, tak ako, taký ako, tak dáko ako* a i. Ich častou zložkou je slovo *ten*, ktoré tu už nie je prostriedkom ukazovania, odkazovania, určovania, ale prechádza do skupiny výrazov úplne sémanticky vyprázdnených (podobne ako redundandné *ono*). Častý je aj výraz *trebárs* (pri uvádzaní príkladov, formulácii predpokladov, odhadov). Hojný *ja neviem* väčšinou ani neznamená, že by hovoriaci niečo nevedel, ale vyjadruje v širokom slova zmysle váhanie, bezradnosť, zmätenosť, nerozhodnosť. Z nepripravených hovorených prejavov dobre poznáme aj rôzne parazitické slová („vypchávk“) – nadbytočné vyplnkové slová, ktorými si tápajúci hovoriaci pomáha pri formulačných problémoch (*vlastne, proste, normálne, akoby, akože*). Výskyt „vypchávk“ je podmiernený aj dobovo. Existujú aj „módne“ parazitické slová, ako napr. *v podstate, vo svojej podstate*. Výrazom formulačného tápania sú aj hezitačné zvuky typu *hmmm, ehm*. V textoch tohto typu nie sú vzácnosťou ani celé reťazce, zhluky neurčitých a významovo vyprázdnených výrazov: *Teda ja, teda, že, aby som tak povedal, to, myslím, viete, ja myslím teda, že by sa o tom ako malo ako tento, uvažovať; Ale ono trebárs ja neviem máte tam nablízku uáku krčmu?* a i.

Záver

Podľa nášho názoru majú ciele komunikačnej sféry bežného neoficiálneho dorozumievania a výrazové prostriedky do značnej miery nadčasovú platnosť a v budúcnosti sa veľmi nebudú meniť. Dynamický vývoj bude ale nepochybne pokračovať s rozvojom technických možností, ktoré túto sféru stále rozširujú. To zo sebou nevyhnutne prináša dôsledok, že štýl bežného dorozumievania (či už nezámerne, alebo prostredníctvom zámernej štylizácie) preniká a stále viac bude prenikať aj do ďalších komunikačných sfér, t. j. už nielen do umeleckej literatúry, ale aj do publicistiky, do reklamy, do komunikácie odbornej, školskej, náboženskej a je možné že aj do administratívnej. Tým sa rozširuje aj register „nespisovných situácií“. Vo všetkých týchto sférach sa v súčasnosti stretávame s prejavmi konverzacionalizácie a kolokvializácie.

1. Austin, J. L. **Jak udělat něco slovy / J. L. Austin – Praha: Filozofia, 2000.** – 176 s.

2. Hoffmannová, J. **Každodenní mluvené dialogy / J. Hofmannová // Stylistika mluvené a psané češtiny, 2016.** – Praha, Academia, S. 30-78.

3. Homoláč, J. – Mrázková, K. K stylistickému hodnocení jazykových prostředků, zvláště lexikálních / J. Homoláč – K. Mrázková // Slovo a slovesnost, 2014. – S. 3-38.
4. Калечиц, А. „Проблемные“ тексты на занятиях по иностранному языку / А. Калечиц // Język rosyjski w przestrzeni komunikacyjnej, 2016. – Lublin: Polihymnia, S. 59-67.
5. Kováčová, Z. Rekonštrukcia syntaktickej štruktúry vety ako predpoklad porozumenia textu / Z. Kováčová // Slavica Nitriensia, 2018. – № 1 – S. 15-29.
6. Mareš, P. Spisovnost a nespisovnost, formálnost a neformálnost / P. Mareš // J. Hasil (ed.) Přednášky z XLVI. běhu Letní školy slovanských studií, 2003. – Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – S. 99-108.
7. Mistrík, J. Štylistika. 3., upravené. vyd. / J. Mistrík. – Bratislava: Media Trade – Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997. – 600 s.
8. Müllerová, O. Mluvený text a jeho syntaktická výstavba / O. Müllerová. – Praha: Academia, 1994. – 145 s.
9. Slezáková, M. Wow! To 'sem teda nečekala! Oops! To 'sem nechtěla! O cizích slovech, ale nejen o nich / M. Slezáková // Naše řeč, 2006. – S. 57-72.
10. Sokolová, J. Egocentriká – výrazy so sémanticko-pragmatickou orientáciou na hovoriaceho / J. Sokolová // Slovenská reč, 2019. – № 1 – S. 10-25.
11. Sokolová, J. Sémantika a pragmatika lexémy *posledný* v diskurzívnych kontextoch / J. Sokolová // Jazykovedný časopis, 2019. – № 1 – S. 33-54.
12. Trost, P. Formální a neformální řeč / P. Trost // Studie o jazycích a literatuře. Sestavil J. Povejšil. – Praha: Torst, 1995 [1981]. – S. 314-316.
13. Wittgenstein, L. Filosofická zkoumání / L. Wittgenstein – Praha : Filozofický ústav AV ČR, 1993. – 294 s.
14. Zeman, J. Základní konverzační situace v češtině / J. Zeman // O. Uličný – S. Schneiderová (eds.), Studie k moderní mluvnici češtiny 2., Komunikační situace a styl, 2013. – Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci – S. 25-51.